

Regulacje państwowe z 1858 roku dotyczące nakładania pokuty kościelnej na obszarze Królestwa Polskiego

State regulations of 1858 on the imposition of ecclesiastical penance in the Kingdom of Poland

PAWEŁ WOLNICKI*

 <https://orcid.org/0000-0002-8198-7542>

Streszczenie: Ustawodawca Królestwa Polskiego, wprowadzając Kodeksem kar głównych i poprawczych od 1848 r. pokutę kościelną, nie określił procedury ustanawiania takiej pokuty w konkretnym przypadku. Dostrzegając różnorodność stosowanych praktyk, Komisja Rządowa Sprawiedliwości wystąpiła do właściwej w sprawach wyznaniowych Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w sprawie uregulowania tej kwestii. Efektem było zredagowanie w 1858 r. aktu: Wskazanie władzom duchownym zasad i form do wykonywania kary pokuty kościelnej. Miały one charakter instrukcji wprowadzonych do krajowego porządku prawnego rozporządzeniem władz państwowych. Celem niniejszego artykułu jest omówienie tego dokumentu i ocena jego wpływu na instytucje kościelne oraz na podsądnych skazanych na pokutę kościelną na podstawie przepisów karnych. Przeprowadzone analizy skłaniają do wniosku, że wytyczne odnoszące się do procedury nakładania pokuty kościelnej odznaczały się dużą dozą ogólności i nie zabezpieczały należycie praw podsądnego w zakresie wolności sumienia i wyznania. Nie dawały także gwarancji prawnej ochrony wolności Kościołów chrześcijańskich w wymiarze wspólnotowym. Stały się instrumentem służącym podporządkowaniu instytucji kościelnych i członków wyznań chrześcijańskich, przede wszystkim katolików, polityce wyznaniowej caratu.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie; komisje rządowe; pokuta kościelna; prawo administracyjne; prawo karne; prawo wyznaniowe; Rosja

Abstract: When introducing ecclesiastical penance with the Code of Major and Corrective Penalties from 1848, the legislator of the Kingdom of Poland did not specify the procedure for establishing such penance in specific situations. As a result of the diversity of practices in this area, the Government Commission of Justice referred a rescript to the Government Commission of Internal and Clerical Affairs, which was competent in matters of religion, to regulate this issue. This resulted in the 1858 drafting of directions for clerical authorities on the principles and forms for executing ecclesiastical penance. These instructions were incorporated into the national legal order by a decree of the state authorities. The aim of this research is to discuss these regulations and assess their impact on church institutions and individuals sentenced to ecclesiastical penance under penal laws. The analysis of the document leads to the conclusion that the guidelines for imposing ecclesiastical penance were overly general and did not adequately safeguard the defendants' rights with regard to freedom of thought and religion. They also failed to guarantee the legal protection of the freedom of Christian churches in the collective dimension. They became an instrument for the increasing subordination of ecclesiastical institutions and Christians, primarily Catholics, to the religious policy of the Tsar.

Key words: Kingdom of Poland; government commissions; ecclesiastical penance; administrative law; criminal law; law on religion; Russia

Wprowadzenie

Występująca w wielu religiach pokuta nie jest jedynie pojęciem obecnym w teologii czy w prawie wspólnot konfesyjnych, lecz przeniknęła na zasadzie recepcji do systemu prawa państwowego. W okresie I Rzeczypospolitej funkcjonowała w prawie ziemskim, miejskim,

* Dr hab., prof. UJD, Katedra Prawa Ustrojowego i Porównawczego, Wydział Prawa i Ekonomii, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, ul. Zbierskiego 2/4, 42–200 Częstochowa, e-mail: p.wolnicki@ujd.edu.pl.

a najdłużej w wiejskim¹. Po upadku polskiej państwowości pokutę kościelną wprowadzono na obszarze Królestwa Polskiego od 20 grudnia 1847 r. (1 stycznia 1848 r.) na podstawie obowiązującego Kodeksu kar głównych i poprawczych² i była orzekana wyrokiem sądu świeckiego. Bazę źródłową dotyczącą jej nakładania stanowią przepisy zawarte w akcie: Wskazanie władzom duchownym zasad i form do wykonywania kary pokuty kościelnej³, który został wydany przez administrację rządową w dniu 12 (24) listopada 1858 r. Obowiązywał on do czasu odzyskania przez Polskę niepodległości.

Celem niniejszego artykułu jest omówienie tych regulacji i ocena ich wpływu na instytucje kościelne i podsądnych wyznania chrześcijańskiego. Do analizy powyższego dokumentu zostanie wykorzystana metoda formalno-dogmatyczna. Pozwoli to na odtworzenie stanu prawnego dotyczącego nakładania pokuty kościelnej, uzupełniając dotychczasową wiedzę na ten temat. Jest to tym istotniejsze, że publikacje dotyczące relacji między caratem a Kościołem w Królestwie Polskim – pomimo omawiania szeregu instytucji, które świadczą o restrykcjach carskich i ograniczaniu wolności religijnej – pomijają problem pokuty kościelnej. Celem artykułu jest weryfikacja hipotezy o wpływie pokuty kościelnej na ograniczanie wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym i indywidualnym.

Wnioski wyciągnięte z przeglądu literatury przedmiotu potwierdzają, że wydane przez administrację rządową normy związane z procedurą nakładania pokuty kościelnej w Królestwie Polskim zostały jeszcze w XIX w. stronniczo przedstawione przez K. Gembarzewskiego w oparciu o argumentację polityki wyznaniowej caratu i zredukowane tylko do Kościoła Katolickiego. Autor przyznał, że instytucja pokuty kościelnej nie powinna znaleźć się w prawie karnym. Nie poddał jednak krytycznej ocenie wprowadzenia przez państwo i narzucenia chrześcijańskim Kościołom i wiernym zasad dotyczących nakładania pokuty kościelnej. Dezaprobatę dla wprowadzenia pokuty kościelnej oparł jedynie na odniesieniach do historii eliminacji sądownictwa kościelnego i skuteczności prawa kanonicznego z systemu prawa świeckiego⁴. Od tamtej pory przez ponad 150 lat nikt z ludzi nauki nie odniósł się do jego poglądów i nie podjął się ich rewizji. Współcześni uczeni dotykają jedynie zagadnienia pokuty kościelnej w prawie na marginesie dociekań naukowych dotyczących Królestwa Polskiego⁵. Stąd zrodziła się idea ponownego opracowania problematyki nakładania pokuty kościelnej na podstawie przepisów administracyjnych obowiązujących w latach 1858–1918.

¹ Buchała, Zoll 1995, 346; Cieplý 2010, 164; Delimata-Proch 2017, 187; Dicker 1925; Krajewski 2009, 89; Kutrzeba 1927, 12; Mikołajczyk 1998, 226–227; Ulanowski 1888; Zając 2012, 71–72; Zarzycki 2020, 143; Zoll 2004, 31.

² *Kodeks kar głównych i poprawczych*. Warszawa: W Drukarni Komisji Rządowej Sprawiedliwości, 1847; dalej: k.k.g.p. lub kodeks; zob. też Maciejowski 1848; Plewka-Plewczyński 1913, 280–281.

³ „Aneks do Nru 271. Wskazanie władzom duchownym zasad i form do wykonywania kary pokuty kościelnej”. 1867. W: *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Sprawiedliwości*. Cz. 2, t. 13: *Przepisy dotyczące organizacji sądownictwa karnego*, 231, 233. Warszawa: W Drukarni Jana Jaworskiego; dalej: WZPK lub Wskazania.

⁴ Gembarzewski 1871.

⁵ Kaczyńska 1989, 31, 43, 48, 180, 294, 318; Ludwiczak 2018, 229–230; Wlazlak 2004, 216–222; Wolnicki 2022a.

1. Geneza i forma dokumentu

1.1. Prace nad dokumentem i cel jego wprowadzenia

Po upadku polskiej państwowości upowszechniała się na obszarze Królestwa Polskiego koncepcja wykorzystania religii do realizacji celów państwowych⁶. Artykuł 62 k.k.g.p. wraz z odnoszącą się do niego uwagą kodeksową oraz art. 55 ustawy przechodniej do Kodeksu kar głównych i poprawczych⁷ nakładały na władze duchowne obowiązek oznaczenia pokuty kościelnej. Katalog przestępstw zagrożonych pokutą kościelną określały konkretne przepisy karne. W żadnym jednak akcie prawnym nie opisano procedury jej nakładania. Te kwestie jedynie wewnątrz wspólnoty konfesyjnej regulowało prawo własne Kościołów: Katolickiego obrządku rzymskiego i wschodniego (unickiego), prawosławnego, protestanckich i innych wspólnot religijnych, a także praktyka jej nakładania. Przy tym były one radykalnie różne i niejednolite nawet w ramach danego wyznania.

Orzekanie pokuty kościelnej tylko wobec chrześcijan przez sądownictwo państwowe na podstawie kodeksu, a przede wszystkim praktykowanie nakładania na katolików jej formy publicznej, budziło opór podsądnych⁸. Naruszało zasadę równości wobec prawa. W pierwszej dekadzie obowiązywania tego aktu na terenie Królestwa Polskiego powtarzały się przypadki, że osoby skazane na pokutę kościelną szły do Komisji Rządowej Sprawiedliwości (KRS) pisma protestacyjne, w których okazywały niechęć do tak orzekanej instytucji, a nawet odmawiały poddania się pokucie kościelnej, a tym samym wykonania wszystkich postanowień wyroku sądowego. Z kolei władze duchowne, które w wielu przypadkach nie mogąc, na skutek oporu wiernych, sprostać narzuconemu przez państwo obowiązkowi co do nałożenia pokuty kościelnej zgodnie z orzeczeniem wyroku sądu świeckiego, żądały od KRS pomocy w jego wyegzekwowaniu⁹. Brak kompetencji tej komisji w sprawach wyznaniowych stworzył konieczność przedstawienia problemu właściwej agendzie, a mianowicie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD)¹⁰. Komisja Rządowa Sprawiedliwości zwróciła się zatem do

⁶ Barańska 2008, 267–269.

⁷ Ustawa przechodnia do Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych z dnia 11 listopada 1847 r., *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (dalej: Dz. P. K. P.) z 1847 r., t. 40, nr 123, s. 7–111.

⁸ Zob. np. Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi, sygn. 35, s. 156; Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: ArŁm), zespół II, sygn. 261, Oświadczenie uwierzytelnione podpisem Franciszka Janiszewskiego, b.r., b.p.

⁹ Gembarzewski 1871, 20.

¹⁰ Ustrój i kompetencje Komisji Rządowej Sprawiedliwości określał Statut Organiczny (Dz. P. K. P. z 1832 r., t. 14, nr 55, s. 217–218, 237–247) oraz szczegółowe przepisy dotyczące Organizacji Komisji Rządowej Sprawiedliwości, zatwierdzone przez Aleksandra I w dniu 5 (17) października 1816 r. (zob. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Sprawiedliwości. Cz. 1: Organizacja Komisji Rządowej Sprawiedliwości. T. 2: Przepisy dotyczące organizacji Komisji Rządowej Sprawiedliwości*. Warszawa 1866, 169–189), a także Wewnętrzne Urządzenie Komisji Rządowej Sprawiedliwości z dnia 20 lutego 1817 r. (zob. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Sprawiedliwości. Cz. 1: Organizacja Komisji Rządowej Sprawiedliwości. T. 2: Przepisy dotyczące organizacji Komisji Rządowej Sprawiedliwości*. Warszawa 1866, 193–249). Komisja ta została zniesiona z dniem 1 lipca 1876 r. (według kalendarza juliańskiego) na podstawie ukazu cesarskiego z dnia 24 czerwca 1876 r. (według kalendarza juliańskiego; zob. *O zniesieniu Rządowej Komisji Sprawiedliwości w Królestwie Polskim*. W: *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia Rządu, w Guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*. T. 8. Warszawa 1876, 389–391). Odąd jej zadania przejęło Ministerstwo Sprawiedliwości w Petersburgu. Do jej kompetencji należało wprowadzanie zmian w przepisach prawa materialnego i proceduralnego, zarówno cywilnego, jak i karnego, poprzez przygotowywanie projektów ustaw oraz przekazywanie uwag dla Rady Administracyjnej. Sprawy wyznaniowe pozostawały

KRSWiD z żądaniem uregulowania i ustalenia zasad dotyczących nakładania pokuty kościelnej. W ten sposób chciano zapewnić wykonanie przepisów kodeksu, tyle tylko, że sposób interpretacji przepisów karnych przypadł w tym przypadku władzom administracyjnym, co – jak zauważył już K. Gembarzewski – budziło poważne wątpliwości prawne¹¹. Normy związane z pokutą kościelną zostały ostatecznie opracowane przez znajdujący się w strukturach KRSWiD Wydział Wyznań, Sekcja Wyznań¹². W wydanych w dniu 12 (24) listopada 1858 r. Wskazaniach rząd Królestwa Polskiego postanowił ujednolicić procedurę nakładania pokuty kościelnej, uznając się tym samym kompetentnym w sprawach teologiczno-prawnych. Był to wyraz systematycznej unifikacji ustrojowo-prawnej także spraw wyznaniowych¹³. Podział kompetencji w tych sprawach w Królestwie Polskim był wzorowany na Rosji, gdzie zasada symfonii cerkwi i cesarstwa była coraz bardziej modyfikowana w kierunku zwierzchnictwa państwa nad Kościołem, które miało swe źródło w despotyzmie pruskiego protestantyzmu¹⁴. Próżno jednak szukać opracowanych przez agendy państwa podobnych przepisów proveniencji rządowej w prawie karnym Rosji carskiej, w której przeważało wyznanie prawosławne praktykujące epitemię.

Autorzy Wskazań, wbrew teologiczno-prawnym przesłankom przyjmowanym przez wyznania chrześcijańskie, próbowali narzucić nowy porządek prawny stanowienia pokuty kościelnej. Nie została ona jednak określona jako zwyczajna kara, ale jako kara *sui generis*, mająca raczej charakter środka religijnego¹⁵.

Informacje o genezie omawianego aktu znajdują się w niewielu źródłach. Sprawdzają się one do: drukowanego Zawiadomienia Sądów o wydaniu przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych rozporządzenia co do wykonania pokuty kościelnej z dnia 19 (31) grudnia 1858 r.¹⁶ i treści Wskazań oraz szczątków jednostek archiwalnych. W archiwach państwowych zachowały się bowiem jedynie resztki zespołów KRSWiD i KRS pozbawione tak cennych dla odtworzenia zakresu działania ich struktur protokołów posiedzeń, raportów i innej dokumentacji aktowej, w tym korespondencji urzędowej¹⁷. Z kolei archiwa kościelne, gromadzące korespondencję władz duchownych i świeckich, nie są wystarczająco uporządkowane. W kancelariach

zatem poza zakresem jej obowiązków (zob. Morawski 1998). Sprawy dotyczące kwestii wyznaniowych w okresie Królestwa Polskiego od 1832 r. należały do wyłącznej jurysdykcji Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, która w okresie od 1861 do 1864 r. została przemianowana na Komisję Rządową Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, aby znów od 1864 r. powrócić do swojej pierwotnej nazwy – Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych. W 1867 r. sprawy wyznaniowe przejął nowy urząd – Zarząd Obcych Wyznań w Królestwie Polskim, podporządkowany bezpośrednio Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Cesarstwa (zob. Gliński 2002; Morawska 1998, 177–202).

¹¹ Gembarzewski 1871, 23.

¹² Archiwum Państwowe w Płocku (dalej: APP), zespół: Akta miasta Płocka, sygn. 209, k. 1, 3.

¹³ Zob. Ajnenkiel 2001, 123.

¹⁴ Chryń 2003, 134.

¹⁵ WZPK, 231, 233.

¹⁶ „Nr 271. Zawiadomienie Sądów o wydaniu przez Kommissją Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych rozporządzenia, co do wykonywania pokuty kościelnej”. 1867. W: *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Sprawiedliwości*. Cz. 2, t. 13: *Przepisy dotyczące organizacji sądownictwa karnego*, 229. Warszawa: W Drukarni Jana Jaworskiego; dalej: Zawiadomienie sądów.

¹⁷ Zob. Witkowski 1986, 102–105.

konsystorskich do akt spraw dotyczących pokuty kościelnej włączano jedynie odrębną kopię Wskazań¹⁸.

Kwerenda archiwalna pozwala potwierdzić, że prace merytoryczne oraz zasadnicze etapy obiegu pism w sprawie Wskazań przebiegały w KRSWiD, o czym świadczyć może podpis na kopii odręcznej nie tylko dyrektora tej komisji rządowej, ale też dyrektora Wydziału Wyznań oraz dyrektora Kancelarii komisji¹⁹. W związku z powyższym, opierając się na ogólnie przyjętym w komisjach rządowych Królestwa Polskiego sposobie kolegialnego załatwiania spraw, można przypuszczać, że zapewne w ten sposób pracowano w KRSWiD nad procedurą nakładania pokuty kościelnej. Nie udało się jednak ustalić pełnego składu osób rozpatrujących tę problematykę oraz odpowiedzieć na pytanie, jaki był w nich udział dyrektora tej komisji i czy w prace te były zaangażowane jedynie osoby zatrudnione w KRSWiD, czy też uczestniczyli w nich również pracownicy KRS, co było zgodne z praktyką kolegialności przyjętą w komisjach rządowych²⁰. Trudno w szczególności odpowiedzieć na pytanie, czy w przygotowaniu dokumentu uczestniczył Romuald Hube, któremu przypisuje się wpływ na wprowadzenie pokuty kościelnej do kodeksu obowiązującego w Królestwie Polskim. Nie można też wskazać uczestników strony kościelnej biorących udział w przygotowywaniu Wskazań. Utrata archiwaliów proveniencji rządowej, w tym przede wszystkim protokołów spotkań, ogranicza także możliwości opisanie etapów formowania problemów, podejmowanych dyskusji i tworzenia koncepcji Wskazań oraz trybu przyjęcia ostatecznej wersji tych regulacji.

Na podstawie archiwaliów i opracowania K. Gembarzewskiego udaje się wyjaśnić, że podczas prac koncepcyjnych nad omawianym dokumentem w KRSWiD zbierano opinie na temat sposobu nakładania pokuty kościelnej od przedstawicieli poszczególnych wyznań chrześcijańskich²¹. Trudno jednak ustalić, czy reprezentowali oni Kościół prawosławny, Kościoły protestanckie i Kościół Katolicki obrządku rzymskiego i wschodniego, czy też do wyrażenia opinii dotyczących poszczególnych kwestii związanych z nakładaniem pokuty kościelnej zostali włączeni wszyscy chrześcijańscy rządcy diecezji z terenu Królestwa Polskiego, co wydaje się mało prawdopodobne. Przedmiotem konsultacji były pytania: 1) co może być przedmiotem pokuty kościelnej, 2) jak długo może trwać zadana pokuta kościelna, 3) w jakiej formie (pisemnej czy ustnej) należy doręczyć pod sądnemu decyzję dotyczącą nałożenia pokuty kościelnej, 4) jakich środków religijno-moralnych należy użyć w celu skłonienia pod sądnego do dobrowolnego poddania się wykonaniu pokuty kościelnej, 5) czy dopuszczalne jest naznaczanie pokuty mającej charakter publiczny²².

W oparciu o opinie dotyczące powyższych kwestii oraz uwzględniając dotychczasową praktykę sądową i administracyjną przede wszystkim Kościoła Katolickiego obu obrządków, ale też praktykę pokutną w prawosławiu i protestantyzmie, KRSWiD przystąpiła do redakcji zaleceń związanych z procedurą nakładania pokuty kościelnej w formie

¹⁸ Wolnicki 2022a, 97.

¹⁹ APP, zespół: Akta miasta Płocka, sygn. 209, k. 9.

²⁰ Zob. Witkowski 1986, 113.

²¹ APP, zespół: Akta miasta Płocka, sygn. 209, k. 3; Gembarzewski 1871, 20.

²² WZPK, 235–237.

osobnego dokumentu, którego treść nie wydaje się kopią żadnych podobnych regulacji. Choć w genezie tego dokumentu można odnaleźć elementy ustalone w sposób konsensualny, to jednak należy pamiętać, że był on proveniencji państwowej i nie spełniał autonomicznych przesłanek teologiczno-prawnych poszczególnych wyznań chrześcijańskich. Jego powstanie i opracowanie było zatem wyrazem: supremacji państwa nad religią, zależności i podporządkowania rządowi instytucji kościelnych, które potraktowano instrumentalnie, pomijania zasady równości wobec prawa oraz próbą nadzorowania religijnej moralności osób przynależących do wyznań chrześcijańskich.

1.2. Status prawny i tytuł

Omawiany dokument został przez KRS dołączony, jako aneks, do Zawiadomienia sądów. Wprowadzono go rozporządzeniem, choć w treści tegoż Zawiadomienia sądów użyto zamiennie nazwy „zarządzenie”²³. Sam aneks miał charakter instrukcji. Został opatrzony tytułem: Wskazanie władzom duchownym zasad i form do wykonywania kary pokuty kościelnej²⁴. Użyte w tytule pojęcie „kara” kłóci się jednak z wyjaśnieniem charakteru prawnego pokuty kościelnej w treści dokumentu, gdzie została ona nazwana „nie karą zwyczajną”, „ale raczej [...] środkiem czysto religijnym”²⁵. Brak konsekwencji w tytułaturze skutkowało zatem tym, że używano także nazwy: „Rozporządzenie co do wykonywania pokuty kościelnej”²⁶.

W hierarchii źródeł prawa Królestwa Polskiego na podstawie obowiązującej Konstytucji z 1815 r. rozporządzenie (zarządzenie) nie zostało wymienione²⁷. Choć, jak słusznie zauważył H. Izdebski, w procesie stanowienia prawa powstał problem oddzielenia sfery praw i postanowień oraz sfery urządzeń administracji publicznej²⁸, to wydanie rozporządzenia (zarządzenia) wprowadzającego Wskazania należy uznać za wynikające z kompetencji władzy wykonawczej tworzenie przepisów mających walor regulacji prawnych obowiązujących w ramach poszczególnych struktur administracji publicznej. W państwie o ustroju absolutnym wszelkie polecenia służbowe miały być ściśle przestrzegane²⁹. Dotyczyło to także różnego pionu władz zwierzchnich Kościołów chrześcijańskich³⁰. Przeprowadzona kwerenda archiwalna w archiwach państwowych i kościelnych nie odkrywa przypadku oporu władz Kościołów chrześcijańskich na obszarze Królestwa Polskiego wobec wprowadzenia Wskazań.

²³ Zawiadomienie Sądów, 229.

²⁴ WZPK, 231–243.

²⁵ WZPK, 231, 233.

²⁶ WZPK, 229.

²⁷ Kulecka 2014, 209, 220.

²⁸ Izdebski 1978, 85.

²⁹ Art. 1 postanowienia namiestnika w sprawie wykonywania urządzeń przez władze rządowe z dnia 21 czerwca 1820 r., Dz. P. K. P. z 1820 r., t. 7, nr 28, s. 21.

³⁰ Zob. art. 12 Ustawy Konstytucyjnej Królestwa Polskiego: „Duchowieństwo wszystkich wyznań jest pod protekcją i dozorem praw i rządu” (Dz. P. K. P. z 1815 r., t. 1, nr 1, s. 8); art. 5 Statutu Organicznego dla Królestwa Polskiego z dnia 14 (26) lutego 1832 r.: „Osoby duchowne wszelkich wyznań zostają w równym stopniu pod protekcją i dozorem władz, przez prawa ustanowionych” (Dz. P. K. P. z 1832 r., t. 14, nr 55, s. 179–181).

1.3. Ogłoszenie

Rosyjski zaborca opublikował rzeczony dokument w Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego w części pozostającej w kompetencjach Wydziału Sprawiedliwości w języku rosyjskim i polskim, mimo że został opracowany w KRSWiD. Podpis pod Wskazaniami złożył Dyrektor Główny Prezydujący, Radca Tajny KRSWiD Paweł Aleksandrowicz Muchanow³¹. Zgodnie z klasyfikacją określającą hierarchię służbową w Królestwie Polskim należał on (jako dyrektor komisji rządowej) do III klasy cywilnych urzędników etatowych i w czasie pełnienia służby jako urzędnik miał też prawo do używania tytułu radcy tajnego³². Pismo dotyczące pokuty kościelnej zostało zatem podpisane przez kierującego KRSWiD dyrektora głównego – radcę tajnego³³.

Omawiany dokument został skierowany do władz duchownych stopnia diecezjalnego jako właściwych adresatów. Jego kopie, choć tylko odręczne i w języku polskim, zostały przesłane przez KRSWiD wszystkim chrześcijańskim władzom stopnia diecezjalnego w celu rozpowszechnienia oraz dostosowania dotychczasowej praktyki nakładania pokuty kościelnej do jego przepisów³⁴. Przesłano je również do wiadomości KRS w celu urzędowego opublikowania i upowszechnienia. Komisja ta o obowiązywalności dokumentu miała powiadomić Sąd Kryminalny, który otrzymał treść aktu „do wiadomości i użytku”. Za jego pośrednictwem o dokumencie tym należało poinformować Prokuratora Królewskiego oraz sądy policji poprawczej³⁵. O znaczeniu tych regulacji i konieczności podniesienia świadomości prawnej urzędników administracji celem eliminacji formy publicznej pokuty może świadczyć fakt, że taka odręczna kopia w języku polskim była przesyłana przez władze gubernialne właściwe w sprawach wyznaniowych do wiadomości władz miejskich³⁶. W przypadku gdyby na ich terenie doszło do naruszenia Wskazań, zapewne miały o tym donieść rządowi gubernialnemu.

³¹ Paweł Aleksandrowicz Muchanow (ur. w 1797 r. albo 1798 r. w guberni moskiewskiej; zm. 12 grudnia 1871 r. w Würzburgu) – rosyjski pułkownik, szef sztabu wojsk rosyjskich przy księciu Iwanie Paskiewiczzu, urzędnik carski w Warszawie, tajny radca. Karierę wojskową rozpoczął po ukończeniu moskiewskiego uniwersytetu. W 1832 r. objął stanowisko dyrektora Komisji Kwaternicznej w Warszawie. Od 1849 r. pełnił funkcję urzędnika w Kuratorium Warszawskiego Okręgu Szkolnego, a w 1851 r. został jego kuratorem. W 1856 r. otrzymał nominację na dyrektora Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych i obowiązki te pełnił do 1861 r. Zob. Szilow, Kuźmin 2007, 534; Szpoper 2018, 18.

³² Po powstaniu Królestwa Polskiego funkcje i urzędy w administracji podzielone zostały na trzy klasy, a w każdej można było wyodrębnić rangi (stopnie). Hierarchia urzędnicza powtórnie została określona w przepisach o mundurach cywilnych oraz ogólnej klasyfikacji urzędników cywilnych z dnia 11 (23) maja 1836 r. Urzędnicy etatowi zostali podzieleni wówczas na klasowych (X klas, od X najniższej) i bezklasowych, przy czym w Królestwie Polskim można było objąć co najwyżej urząd III klasy. Także w tym systemie odpowiednim klasom przysługiwały rangi. Zob. Przepisy o mundurach cywilnych, Dz. P. K. P. z 1836 r., t. 19, nr 66, s. 42 i nast.; Naworski 2010, 382–386; Naworski 2011, 28.

³³ Zob. Osiecka 2016, 290.

³⁴ ArŁm, zespół II, sygn. 261, Instrukcja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z dnia 24 listopada 1858 r., nr 37950, b.p. (kopia odręczna).

³⁵ Zawiadomienie Sądów, 229.

³⁶ APP, zespół: Akta miasta Płocka, sygn. 209, k. 1.

1.4. Struktura

Pod względem strukturalnym w dokumencie tym można wyróżnić obszerny wstęp, siedem punktów (ustępów) oraz krótkie zakończenie³⁷. We wstępie KRSWiD wskazała podstawę prawną wydania Wskazań. Powołując się na Kodeks kar głównych i poprawczych, Rozporządzenie co do wykonania pokuty kościelnej nie przywoływało jednak wszystkich przepisów tej ustawy, które odnosiły się do przestępstw zagrożonych pokutą kościelną. W tej części omawianego dokumentu uzasadniono też recepcję pojęcia pokuty kościelnej i wskazano faktyczne problemy związane z jej nakładaniem³⁸.

Zasadniczą część omawianego aktu prawnego stanowiły jednak wytyczne dla władzy duchownej Kościołów chrześcijańskich, mające zastosowanie przy nakładaniu pokuty kościelnej. Opierały się one na przedstawionych w sposób opisowy zasadach: kompetencji struktur kościelnych i sposobów oznaczania przez nie pokuty kościelnej, nieupubliczniania jej, przekonywania podsądnego do akceptacji pokuty kościelnej nakładanej na podstawie wyroku sądu świeckiego, indywidualizacji pokuty kościelnej, obligatoryjności stawienia się skazanego przed przedstawicielem władzy duchownej oraz dobrowolności przyjęcia przez niego pokuty kościelnej, a także unikania konfliktu interesów i raportowania. Zasady te w całej procedurze nakładania pokuty kościelnej kształtowały: obowiązki i prawa podsądnego, sposób ogłoszenia decyzji władz, odwołanie się podsądnego od decyzji władz, warunki i sposób wykonania pokuty oraz zakończenia procedury. Problematyka ta szczegółowo została omówiona w osobnej części niniejszego artykułu.

Z kolei w części końcowej dokumentu podkreślono, że akt ten ma charakter urzędowy, a zatem przydziela władzom duchownym określone zadania i je obliuguje do wydania podwładnemu duchowieństwu poleceń i pouczeń. Zaznaczono też, że przedstawione zasady postępowania obowiązują do czasu wprowadzenia nowych regulacji w tej materii³⁹. Wydaje się też, że treść tego aktu nie budziła większych wątpliwości, skoro w aktach spraw dotyczących pokuty kościelnej nie odnaleziono wyjaśnień dotyczących interpretacji Wskazań ani odnoszących się do tego próśb⁴⁰.

2. Zasady nakładania pokuty kościelnej

2.1. Obowiązki i prawa podsądnego

Realizacja w państwie o ustroju absolutnym – jakim w XIX w. było Królestwo Polskie pod berłem cara – funkcji porządkowej polegała na szerokim korzystaniu z władztwa. Jego przejawy były widoczne w zasadzie obligatoryjności stawienia się katolika (unity),

³⁷ WZPK, 231–243.

³⁸ Na temat recepcji instytucji prawa kanonicznego zob. Tunia 2015, 122.

³⁹ WZPK, 243; Gembarzewski 1871, 22.

⁴⁰ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. Ks. W. Patykiewicza w Częstochowie, zespół: Księgi Konsystorskie, sygn. 226, s. 759 i nast., sygn. 131, s. 219 i nast.; ArŁm, zespół: II, sygn. 261, b.p.; Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zespół: Warszawski Duchowny Konsystorz Prawosławny, sygn. 146, sygn. 147, sygn. 150; Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół: Chełmski Konsystorz Greckokatolicki, sygn. 51; Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół: Parafia ewangelicko-augsburska św. Jana w Łodzi, sygn. 109; Wolnicki 2022a.

prawosławnego czy protestanta na wezwanie przełożonego reprezentującego czy to władzę cywilną, czy duchowną. W zależności więc od tego, do jakiego wyznania chrześcijańskiego przynależał wierny, jego obowiązkiem było posłuszeństwo wobec właściwego zwierzchnika kościelnego. Przy tym warto przypomnieć, że nawet osoby o poglądach ateistycznych musiały określić swoją przynależność do konkretnej religii, gdyż na obszarze Królestwa Polskiego bezwyznaniowość była nielegalna⁴¹. Przynależność wyznaniowa była bowiem traktowana jako jeden z identyfikatorów osoby ludzkiej i jej tożsamości⁴².

Posłuszeństwo przełożonemu przejawiało się zatem m.in. w obowiązku stawienia się podsądnego na wezwanie przełożonego parafii. Religia była bowiem narzędziem wychowywania społeczeństwa do posłuszeństwa władzy⁴³. W związku z powyższym postanowiono, że gdyby dwa kolejne wezwania zawierające konkretną datę stawienia się skazanego okazały się nieskuteczne, zwierzchnik duchowny powinien uprzedzić podsądnego w trzecim wezwaniu, że jeżeli ten nie stawia się przed nim w oznaczonym terminie, zostanie przyprowadzony siłą przez policję. Takie wezwanie miało też zawierać informację, że w efekcie podjętych działań podsądny musi liczyć się z tym, że przyprowadzenie go do przełożonego parafii przez policję będzie miało charakter publiczny i może narazić go na kompromitację. Wyrażona we Wskazaniach zasada obligatoryjności stawienia się podsądnego przed przełożonym nakładała więc na zwierzchnika parafii obowiązek skorzystania z pomocy policji, aby – w razie potrzeby – do tego doprowadzić. Z kolei policja, nawet siłowo, choć przy użyciu możliwie łagodnych środków, miała wymusić na winnym, aby stawiał się przed zwierzchnikiem kościelnym⁴⁴.

Zgodnie z treścią omawianego dokumentu w odniesieniu do przyjęcia nałożonej na podsądnego pokuty obowiązywała zasada dobrowolności⁴⁵. Poddanie się pokutnym praktykom nie mogło być konsekwencją zastosowania jakiejkolwiek formy przymusu. W Kodeksie kar głównych i poprawczych, do którego odwołują się Wskazania, nie ustanowiono bowiem żadnego środka egzekucji ani kary wobec osób niechących dobrowolnie poddać się pokucie. Ten brak wskazania prawnego środka egzekucyjnego nie upoważniał także KRS do podejmowania jakichkolwiek środków przymusu wobec podsądnych⁴⁶. Zasada dobrowolności tylko pozornie jednak zapewniała podmiotowe traktowanie podsądnego, który został skazany na pokutę kościelną. Owa dobrowolność nie wynikała przecież z wewnętrznej potrzeby podjęcia pokuty przez skazanego ani też z pragnienia otrzymania duchowej pomocy od Kościoła. Pokuta kościelna była dodatkową i narzuconą przez państwo praktyką, której nie podlegali niechrześcijanie.

Wskazania wyraźnie odnosiły się ponadto do konfliktu interesów, który potencjalnie mógłby dotyczyć relacji między podsądnym a przełożonym parafii jego zamieszkania. W razie zaistnienia takiego konfliktu skazany powinien przedstawić problem na

⁴¹ Brożyniak 2014, 17.

⁴² Michałkiewicz-Kądziała 2020, 6.

⁴³ Górak 2022, 48.

⁴⁴ Ust. f WZPK, 241; Gembarzewski 1871, 22.

⁴⁵ Ust. f WZPK, 241.

⁴⁶ WZPK, 233.

piśmie biskupowi (administratorowi diecezji). Było to jednak trudne dla podsądnego. Wiele bowiem osób było analfabetami i w celu przygotowania pisma musiało korzystać z pomocy innych, co generowało koszty i wzmagало obawy przed upublicznieniem pokuty kościelnej. Z kolei władza diecezjalna została zobowiązana, aby na takie pismo odpowiedzieć wyznaczeniem innego duchownego, który podsądnemu przekazałby wyrok skazujący na pokutę kościelną i nadzorował jej wykonanie⁴⁷.

2.2. Sposób ogłoszenia decyzji władz

Uwzględniona we Wskazaniach zasada nieupubliczniania pokuty kościelnej miała za zadanie zerwać z praktykami noszącymi znamiona pokuty publicznej. W przepisach omawianego dokumentu wyraźnie nakazywano, aby wyrok sądu świeckiego skazujący na pokutę oraz decyzje rządcy diecezji dotyczące procedury jej nakładania zostały przekazane do wiadomości podsądnego (odczytane) bez świadków i manifestacji. Jako miejsce ich ogłoszenia wskazano kościół, a w szczególności zakrystię, a więc miejsca, w których można było zachować dyskrecję. Nie oznacza to jednak sakramentalnego charakteru pokuty kościelnej, jak próbuje przekonywać K. Gembarzewski. Chodziło po prostu o wybór miejsca odpowiadającego poufnemu charakterowi załatwianych spraw⁴⁸. W takim dyskretnym miejscu należało osobie skazanej odczytać nie tylko instrukcję rządcy diecezji o pokucie kościelnej, ale także przekazany na piśmie wyrok sądu świeckiego⁴⁹.

2.3. Odwołanie się podsądnego od decyzji władz duchownych

Wybór sposobu przekonywania i argumentów, które stosowano wobec osoby skazanej na pokutę kościelną, zależał od uległości podsądnego i od roli autorytetu władzy świeckiej i kościelnej w jego życiu. W przypadku jednak, gdyby podsądny wniosł za pośrednictwem proboszcza żądanie złagodzenia pokuty kościelnej co do jej przedmiotu, formy bądź czasu jej trwania, rządcą parafii miał wyrazić na ten temat swoją własną opinię, ocenić racje skazanego i całość żądania przesłać do decyzji biskupa (administratora diecezji)⁵⁰. Jak wynika z dokumentów zgromadzonych w aktach spraw zdarzały się jednak sytuacje, że podsądny nie chciał uzasadnić przed przełożonym parafii swojej decyzji o odmowie przyjęcia pokuty kościelnej⁵¹. Choć więc podsądny miał prawo odwołania się od decyzji władzy kościelnej, to jednak opinia rządcy parafii była decydująca. Słabą stroną owej czynności odwoławczej dotyczącej nałożenia pokuty lub jej ciężaru była więc, na tym etapie procedury, rola przyznana uznaniowej i subiektywnej opinii przełożonego.

⁴⁷ Ust. g WZPK, 241.

⁴⁸ Zob. Gembarzewski 1871, 21–22.

⁴⁹ Ust. d WZPK, 239.

⁵⁰ Ust. e WZPK, 239; Gembarzewski 1871, 21–22.

⁵¹ ArŁm, zespół: II, sygn. 261, Oświadczenie uwierzytelnione podpisem Franciszka Janiszewskiego, b.r., b.p.

2.4. Warunki i sposób wykonania pokuty oraz zakończenie procedury jej stanowienia

Podstawowa zasada wyrażona we Wskazaniach określała kompetencje poszczególnych władz kościelnych do nakładania pokuty kościelnej. W myśl prezentowanego dokumentu właściwość rzeczową miał rządcą diecezji – biskup (lub podczas *sede vacante* administrator diecezji). Powinien on więc oznaczyć przedmiot pokuty, formę jej odbywania oraz zakres czasowy. Decyzja rządcy diecezji miała jednak zapadać dopiero po uprzednim rozpoznaniu sprawy w konsystorzu, będącym aparatem pomocniczym biskupa (administratora). Przed przedstawieniem propozycji pokuty do akceptacji rządcy diecezji pracownicy konsystorza zobligowani byli do weryfikacji przesłanek formalnych. Obowiązek nałożenia pokuty kościelnej inicjował przy tym skazujący wyrok sądu świeckiego. Następnie duchowni zatrudnieni w konsystorzu mieli określić położenie społeczne podsądnego i jego możliwości percepcyjne. Wreszcie na podstawie dokumentu sądowego musieli określić przynależność parafialną skazanego. Po spełnieniu tych warunków powinni następnie przygotować dla właściwego proboszcza szczegółowe polecenia dotyczące procedury nałożenia pokuty kościelnej. We Wskazaniach prawodawca świecki zobligował bowiem władze duchowne, aby precyzyjnie określiły przełożonemu parafii, w której winny zamieszkuje, warunki odbywania pokuty kościelnej. Tego rodzaju polecenia biskup miał przedstawić pisemnie. Przygotowane w konsystorzu przepisy postępowania dla rządcy parafii podlegały weryfikacji przez biskupa (administratora diecezji), gdyż to on był podmiotem decyzyjnym odpowiedzialnym przed władzami świeckimi za proces stanowienia i nakładania pokuty kościelnej. Do przekazanych przez władzę diecezjalną poleceń konsystorza proboszcz miał się ściśle zastosować. Wyrażona we Wskazaniach zasada kompetencji miała bowiem zapobiec jakiegokolwiek dowolności przy nakładaniu pokuty przez proboszcza⁵².

Z kolei zasada przekonywania miała nie tylko zmotywować skazanego do potępienia czynu zabronionego przepisami kodeksu, ale też za pomocą środków administracyjnych i z wykorzystaniem autorytetu przedstawiciela władzy kształtować postawę akceptacji pokuty kościelnej nakładanej na podstawie wyroku sądu świeckiego. Autorzy dokumentu przyjmowali bowiem monistyczną koncepcję karania obejmującą sferę państwową i religijną. Zadaniem, jakie wyznaczono Kościołowi w tej materii, było przekonanie skazanego o konieczności poddania się karze w wymiarze nie tylko świeckim, ale też duchowym. Prawodawca nie wskazał jednak wyraźnie przedmiotu pokuty kościelnej, nominalnie wymieniając jedynie modlitwę. Nie wskazano też władzom duchownym, na jak długi okres mogli wyznaczyć odbywanie pokuty kościelnej. Przy użyciu argumentów pozaprawnych, sięgających do źródeł biblijnych, duchowny miał przekonać winnego, że przestępstwo, którego się dopuścił, jest złem i zaciągniętą przez człowieka winą, że taki grzech jest obrazą Boga, ale też ma wymiar społeczny, gdyż narusza przyjęte w społeczności reguły postępowania i zasługuje na pokutę kościelną wyznaczoną zgodnie przez władze świeckie i kościelne⁵³.

⁵² Ust. c–d WZPK, 239.

⁵³ Ust. a WZPK, 237.

W omawianym dokumencie wyrażono następnie zasadę indywidualizacji pokuty kościelnej. Nakazywała ona rzetelnie rozważyć kondycję skazanego i uwzględnić jego wiek, zdolności fizyczne, umysłowe, pochodzenie stanowe, a nawet sytuację religijno-moralną⁵⁴. Tym samym, biorąc pod uwagę możliwości osobowe winnego, ograniczano ewentualną surowość pokuty kościelnej, eliminując nieuzasadnioną dowolność w tej materii.

Ostatnia zasada nakładała na przełożonego parafii obowiązek raportowania. Raport był bowiem w państwie absolutnym istotnym elementem nadzoru organu wyższego nad niższym i legitymizował hierarchię urzędów. Prawo Królestwa Polskiego przewidywało zatem składanie raportów przez podwładnych przełożonym oraz przez organy podległe – organom zwierzchnim⁵⁵. Zasady tworzenia raportów określała już Ustawa Konstytucyjna dla Królestwa Polskiego z 1815 r. Ich celem w omawianej sytuacji była kontrola wykonania orzeczenia sądu świeckiego dotyczącego pokuty kościelnej i utrwalenie czynności urzędowych⁵⁶. Najpierw więc po wykonaniu pokuty kościelnej przez skazanego proboszcz miał zrelacjonować pisemnie rządcy diecezji, że zgodnie z wytycznymi władzy duchownej wyrok sądu świeckiego został wykonany. Jednak w przypadku gdyby podsądny wniósł do proboszcza żądanie złagodzenia pokuty kościelnej lub odmówił jej wykonania, ten winien o tym także zaraportować, oczekując ostatecznej decyzji kompetentnej władzy kościelnej – biskupa (administratora diecezji)⁵⁷. Obowiązek raportowania obli-gował rządcę diecezji, jako przedstawiciela Kościoła pozostającego „pod opieką i dozorem rządu”⁵⁸, do raportowania sądowi świeckiemu o każdym skutku nałożenia pokuty kościelnej na podstawie wyroku sądu świeckiego⁵⁹.

Podsumowanie

W zasadniczych aktach ustrojowych: Ustawie Konstytucyjnej z 1815 r. i Statucie Organicznym dla Królestwa Polskiego z 1832 r. stosunki wyznaniowe zostały unormowane w oparciu o koncepcję „dozoru praw i władz nad duchowieństwem”⁶⁰. Konsekwencją tego było zawarcie w Kodeksie kar głównych i poprawczych przepisów wprowadzających do państwowego porządku prawnego pokutę kościelną, która orzekana była przez sąd świecki tylko wobec chrześcijan. Jej nakładanie zlecono władzom duchownym. Wewnętrzne regulacje dotyczące stanowienia pokuty przez konsystorze poszczególnych wyznań były konsekwencją jej teologiczno-prawnej interpretacji. Był to wyraz ich autonomii, która przejawiała się w prawie do własnego jej rozumienia, wyznaczania i form wykonywania przez Kościół Katolicki obu obrządków, prawosławny i protestancki.

⁵⁴ Ust. b WZPK, 237.

⁵⁵ Machut-Kowalczyk 2016, 247–248.

⁵⁶ Kulecka 2014, 217.

⁵⁷ Ust. e WZPK, 239.

⁵⁸ Wolnicki 2022b.

⁵⁹ ArŁm, zespół II, sygn. 261, Pismo z 21 czerwca/4 lipca 1901 r., b.p.; Pismo z 10/27 kwietnia 1901 r.; Pismo z 9 lipca 1901 r., b.p.; Pismo z 21 kwietnia 1902 r., b.p.

⁶⁰ Zob. Wolnicki 2022b, 178.

Wkrótce supremacja państwa nad kościołami chrześcijańskimi przybrała w odniesieniu do pokuty kościelnej postać narzucenia jednolitej praktyki w tej materii. Z dniem 12 (24) listopada 1858 r. KRSWiD – usurpując sobie właściwość przedmiotową w sprawach religijnych *ad intra*, gdyż kwestie wyznaniowe *ad extra* były traktowane jako część zadań administracji publicznej⁶¹ – wydała dokument dotyczący wspólnej dla wszystkich wyznań chrześcijańskich procedury nakładania pokuty kościelnej. Włączona w system państwa wyznaniowego i jemu podległa władza kościelna musiała się do niego obligatoryjnie zastosować. Stawała się tym samym agendą w pełni podporządkowaną przepisom rządowym, które w materii pokuty kościelnej były niekompatybilne, a nawet sprzeczne z jej teologicznym rozumieniem i z prawem wewnętrznym danego wyznania, zarówno w sferze oznaczania takiej kary, jak i procedury jej nakładania. Nazwanie w tytule dokumentu pokuty kościelnej „karą” kłóciło się nawet z jej przedstawieniem w samej jego treści jako „środka religijnego”. Poważnym mankamentem przepisów o pokucie kościelnej był ponadto brak wyraźnie określonego jej przedmiotu oraz okresu, w którym mogła obowiązywać. Należy wyraźnie zaznaczyć, że zawarte w omawianym dokumencie wytyczne dotyczące zasad i form stanowienia pokuty kościelnej skutkowały jednak nie tylko biernym podporządkowaniem kościołów wobec władzy cywilnej, lecz w oparciu o zasadę kompetencji i przekonywania wyznaczały nowe obowiązki i przymuszały struktury kościelne różnych szczebli (rządcę diecezji, konsystorz, rządcę parafii) do wykonywania orzeczeń sądów świeckich wobec wiernych własnego wyznania. Będąc proveniencji państwowej, wpływały także na swobodę decyzji jednostki co do przyjęcia i wykonania pokuty kościelnej. Były wyrazem instrumentalnego traktowania podsądnych wyznania chrześcijańskiego (np. zasada obligatoryjności stawienia się przed przełożonym duchownym), czego nie usprawiedliwiała wprowadzenie zasad: dobrowolności, nieupubliczniania i indywidualizacji pokuty kościelnej oraz unikania konfliktu interesów. Narzucona procedura pokuty kościelnej nie uwzględniała bowiem równości wobec prawa wszystkich mieszkańców Królestwa Polskiego. Natomiast kontrola państwa dotycząca przekonywania podsądnego do akceptacji pokuty kościelnej nakładanej na podstawie wyroku sądu świeckiego, jej oznaczania i wykonywania, została w przepisach instrukcji o pokucie kościelnej zabezpieczona przez obowiązek składania raportów zwierzchnikom kościelnym i władzy świeckiej.

Bibliografia

- Ajnenkiel, Andrzej. 2001. *Konstytucje Polski w rozwoju dziejowym 1791–1997*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Rytm”.
- Barańska, Anna. 2008. *Między Warszawą, Petersburgiem i Rzymem. Kościół a państwo w dobie Królestwa Polskiego (1815–1830)*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.
- Brożyniak, Ryszard. 2014. „Bezwyznaniowość”. W: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski, 15–23. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

⁶¹ Uruszczak 2014, 401.

- Buchała, Kazimierz, Andrzej Zoll. 1995. *Polskie prawo karne*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.
- Chryń, Alicja. 2003. „Zasada symfonii: relacja Kościoła i państwa w prawosławiu”. *Studia Warمیńskie* 40: 129–140.
- Cieply, Filip. 2010. *Chrześcijańska koncepcja kary kryminalnej a współczesne poglądy na karę*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Delimata-Proch, Małgorzata. 2017. „Cudzołóstwo w praktyce prawa miejskiego Rzeczypospolitej na przykładzie «Księgi czarnej złoczyńców sądu kryminalnego w Wiśniczu» (koniec XVII–XVIII wieku)”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 69(1): 175–192. <https://doi.org/10.14746/cph.2017.1.8>.
- Dicker, Józef. 1925. *Pokuta kościelna w prawie wiejskim polskim od XVI do XVIII wieku*. Lwów: Nakładem Redakcji Pamiętnika Historyczno-Prawnego i Związkowej Drukarni.
- Gembarzewski, Kazimierz. 1871. *O pokucie kościelnej w prawie karném*. Warszawa: Drukarnia S. Olgerbranda.
- Gliński, Waldemar. 2002. *Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego wobec wspólnot religijnych w Królestwie Polskim 1815–1820*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Górak, Artur. 2022. „Podporządkować czy zwalczać? Tajne memorandum A.S. Muchanowa o Kościele katolickim w Królestwie Polskim”. W: *Pomiędzy św. Piotrem i Sankt Petersburgiem. Kościół katolicki na Podlasiu i Lubelszczyźnie na przełomie XIX i XX wieku*, red. Jarosław R. Marczewski, 47–64. Lublin: Wydawnictwo Academicon. <https://doi.org/10.52097/academicpress.9788362475995.47-64>.
- Izdebski, Hubert. 1978. *Rada Administracyjna Królestwa Polskiego w latach 1815–1830*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Kaczyńska, Elżbieta. 1989. *Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Krajewski, Radosław. 2009. *Prawa i obowiązki seksualne małżonków. Studium prawne nad normą i patologią zachowań*. Warszawa: Wolters Kluwer Polska.
- Kulecka, Alicja. 2014. „Pomiędzy Francją, Prusami a Rosją. Dokument w Królestwie Polskim (1815–1867)”. W: *Belliculum Diplomaticum V Lublinense. Dokumenty, kancelarie i archiwa między Wschodem i Zachodem Europy*, red. Artur Górak, Małgorzata Szabaciuk, 205–224. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kutrzeba, Stanisław. 1927. *Dawne polskie prawo sądowe w zarysie*. Lwów–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
- Ludwiczak, Paweł. 2018. „Prawo karne Królestwa Polskiego w latach 1815–1905 a sprawowanie kultu religijnego”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 70(1). <https://doi.org/10.14746/cph.2018.1.6>.
- Machut-Kowalczyk, Joanna. 2016. „Naczelnik Powiatu jako adresat raportów na podstawie praktyki piotrkowskiej do 1866 roku”. W: *Dzieje biurokracji*. T. 6, red. Tatjana Aleksandrowna Bykova, Artur Górak, Grzegorz Smyk, 245–260. Lublin: Towarzystwo Nauki i Kultury „Libra”.
- Maciejowski, Franciszek. 1848. *Wykład prawa karnego w ogólności z zastosowaniem Kodeksu kar głównych i poprawczych z dniem 20 grudnia (1 stycznia) 1848 r. w Królestwie Polskim obowiązującego, tudzież ustawy przechodniej i instrukcyi dla sądów*. Warszawa: W Drukarni Rządowej przy Kom. Rząd. Sprawiedliwości.
- Michałkiewicz-Kądziała, Ewa. 2020. *Prawo do tożsamości człowieka w prawie polskim i międzynarodowym*. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

- Mikołajczyk, Marian. 1998. *Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Morawska, Klementyna. 1998. „Centralne władze wyznaniowe Królestwa Polskiego”. W: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*. T. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. Franciszka Ramotowska, 177–202. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Morawski, Tomasz. 1998. „Komisja Rządowa Sprawiedliwości 1815–1876”. W: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*. T. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. Franciszka Ramotowska, 242–244. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Naworski, Zbigniew. 2010. „Status prawny urzędników Królestwa Polskiego w okresie międzypowstaniowym (1832–1863)”. W: *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*. T. 3, cz. 2, red. Artur Górak, Krzysztof Latawiec, Dariusz Magier, 377–392. Lublin–Siedlce: Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych, Radzyńskie Towarzystwo Naukowe (Libra).
- Naworski, Zbigniew. 2011. „Służba publiczna od monarchii absolutnej po czasy współczesne. Zarys problematyki”. W: *Dzieje biurokracji*. T. 4, cz. 1, red. Artur Górak, Krzysztof Latawiec, Dariusz Magier, 13–39. Lublin–Siedlce: Radzyńskie Stowarzyszenie Inicjatyw Lokalnych.
- Osiecka, Małgorzata. 2016. „System kancelaryjny komisji rządowych Królestwa Polskiego (1815–1867)”. W: *Dzieje biurokracji*. T. 6, red. Tatjana Aleksandrowna Bykowa, Artur Górak, Grzegorz Smyk, 283–294. Lublin: Towarzystwo Nauki i Kultury „Libra”.
- Sziłow, Denis Nikołajewicz, Jurij Anatoljewicz Kuźmin. 2007. „Muchanow Paweł Aleksandrowicz”. W: *Człony Gosudarstwiennowo sowieta Rossijskoj impierii 1801–1906. Biobibliograficzny sprawocznik*, 534. S.[ankt] Petersburg.
- Szpopper, Dariusz. 2018. „Rosyjskie czynniki rządowe wobec reformy szkolnej Aleksandra Wielopolskiego w świetle petersburskiego rękopisu ekspertyzy prawnej zatytułowanej *Uwagi nad projektem stworzenia instytucji naukowych w Królestwie Polskim* opublikowanym w polskiej gazecie «Dziennik Powszechny»”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 70(1): 11–66. <https://doi.org/10.14746/cph.2018.1.1>.
- Tunia, Anna. 2015. *Recepcja prawa wewnętrznego związków wyznaniowych w prawie polskim*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Ulanowski, Bolesław. 1888. *O pokucie publicznej w Polsce*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Uruszczak, Wacław. 2014. „Stosunki państwowo-kościelne w Polsce do 1918 r.”. W: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski, 393–409. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Plewka-Plewczyński, Władysław. 1913. „Pokuta kościelna z wyroku”. W: *Podręczna encyklopedia kościelna*. T. 31–32, red. Stan.[isław] Gall i in., 281. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Witkowski, Wojciech. 1986. *Komisja Rządowa Sprawiedliwości w Królestwie Polskim 1815–1876*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Włazlak, Władysław. 2004. *Organizacja i działalność Konsystorza Foralnego Piotrkowskiego w latach 1819–1918*. Częstochowa: Wydawnictwo Akademii Polonijnej „Educator”.
- Wolnicki, Paweł. 2022a. „Dokumentacja pokuty kościelnej z okresu Królestwa Polskiego”. *Wschodni Rocznik Humanistyczny* 19(3): 93–99. <https://doi.org/10.36121/pwolnicki.19.2022.3.093>.
- Wolnicki, Paweł. 2022b. „Postanowienie o stopniu dozoru i opieki rządu nad duchowieństwem z 6/18 marca 1817 r.”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* 74(1): 173–190. <https://doi.org/10.14746/cph.2022.1.9>.
- Zając, Dominik. 2012. „Prawo miejskie i wiejskie wobec kradzieży z włamaniem. Analiza kodyfikacji oraz ksiąg sądowych południowej Polski okresu XVI–XVIII wieku”. *Internetowy Przegląd Prawniczy TBSP UJ* 1: 65–72.

- Zarzycki, Zdzisław. 2020. „Sądownictwo dominalne w dobrach koprzywnickiego klasztoru cystersów do 1819 r. Wybrane zagadnienia”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 13(2): 121–151. <https://doi.org/10.4467/20844131KS.20.013.12056>.
- Zoll, Andrzej. 2004. „Wina i kara”. *Nauka* 1: 31–46.